

SUMMARY

*Keszler, Borbála***On specialised dictionaries:
Plans for a historical dictionary of early Hungarian medical terms**

With reference to Ferenc Pusztai's talk, the present author points out that specialised dictionaries and glossaries are being published in large numbers these days. The boundaries of such dictionaries are elastic and expanding: first, they are open-ended in the direction of encyclopaedias (partially relevant examples are lists of concepts for school use), and second, in the direction of bilingual dictionaries. Today, an additional type of tool in studying the word stock of specialised fields is online terminological collections. Specialised dictionaries are open-ended in yet another direction: specialised orthographical dictionaries, students' dictionaries, and even glossaries of university textbooks and scholarly publications are also a kind of specialised dictionaries. All these subtypes would deserve systematic study. In her talk, the author calls attention to the study of the history of terminologies, and sketches plans for a prospective historical dictionary of medical terms.

Keywords: specialised dictionaries, secondary specialised dictionaries, history of terminologies, history of medical terminology

**Nyelvhasználat és szótári ábrázolás viszonya
a korpuszalapú szótárban¹**

„A normatív szótár a kívánatos és helyes nyelvhasználat törvénykönyvét alkotja meg.” E mondat Ország Lászlónak a magyar szótártudomány feladatait számba vevő 1954-es tanulmányában fogalmazódott meg (Ország 1954: 119). Ebben Ország normatív, illetve tájékoztató jellegű szótárakat különböztet meg. A normatív hagyományba a francia és az orosz lexikográfia akadémiai szótárait sorolja. Hogy miért is érdemes idézni egy közel hatvan esztendeje született írást? Részben azért, mert én most annak a Nagyszótárnak a lexikográfiai koncepciója és tapasztalatai alapján szeretnék néhány szempontot hozzátenni nyelvhasználat és szótár összefüggésének a kérdéséhez, amelynek elkészítését Ország ebben az írásában a hazai lexikográfia egyik nagy feladatának jelölte meg, együtt egy kézi- és egy küsszótárával. A szótárhármas két kisebb tagja, ha terjedelmében nem is, de jellegét tekintve az Ország László által vázolt módon valósult meg az ÉrtSz. kötetiben és az ÉKsz.-ben (vö. Ország 1954: 124–5).

A mondat idézésének azonban van egy másik oka is: igencsak sarkosan fogalmazza meg a nyelvhasználat és a szótár összefüggésének egyik alternatíváját. Mert mi is a szótár feladata a nyelvhasználat vonatkozásában? Az, hogy hatást gyakoroljon rá, befolyásolja, vagy az, hogy ábrázolja, tükrözze a maga sajátos eszközeivel? A preskriptív és a deskriptív szótár dilemmája ez, Ország szóhasználatával élve: a normatív és a tájékoztató jellegű szótáré.

¹ A témához bővebben lásd még: Ittész Nóra 2007.

E korreferátumban nem a két gyökeresen eltérő felfogás módszeres körüljárása a szándékom. Amikor most *A magyar nyelv nagyszótárának* (Nszt.) összefüggésében beszélek a témáról, felvillantva az egynyelvű értelmező szótárak e legteljesebb típusát megtestesítő szótár néhány vonását, hadd bocsássam előre: a magam lexikográfusi felfogása szerint a szótárnak nem a preskripció a feladata. A szótár, különösen a korpuszalapú szótár, a maga sajátos lexikográfiai eszközeivel tükrözi ugyan a nyelvhasználatot, és támpontot adhat ahhoz, hogy valamely szöveget létrehozó vagy meghatározott szöveggel találkozó ember egy adott kontextusban előforduló lexémát el tudjon helyezni a szókészletben, illetve tisztában legyen annak stilisztikai funkciójával, de nem feladata – legalábbis a par excellence értelmező szótárnak nem feladata – befolyásolni a nyelvhasználatot/nyelvhasználatot (vö. Lanstyák 2003). Az ilyen szótár normativitása – ha valamilyen vonatkozásban mégis beszélhetünk erről – nem előíró jellegében rejlik, vagyis az ilyen szótárt nem a beszédre, az aktuális nyelvhasználatra irányuló törekvés irányítja. Nem állítom azt, hogy a szótár, akár a legszigorúbb önkorlátozással is, teljesen mentesülni tud a normativitás – a normaszabás és a normatükrözés – kísértése alól. A szótár válogat, lexikalizálódottnak vagy alkalminak mond, jelenségeket elemez és értelmez, és ami a talán a legfontosabb: viszonyít. A viszonyításhoz pedig fix pontok kellene, biztos koordináta-rendszer. Szükségszerű tehát, hogy a lexikográfus – elismerve több nyelvi norma létét, és elvileg nem hierarchizálva a különböző nyelvváltozatokat és azok normáját – egyetlen nyelvváltozathoz mérve válogasson, minősítsen, elemezzen és értelmezzen. Enélkül ugyanis összedől a rendszer. És egy nyelv nagyszótára esetében a legkézenfekvőbb és legcélszerűbb az úgynevezett köznyelvhez, standardhoz, tehát a nyelvterület legnagyobb részén, a legtöbb beszélő mindennapi nyelvhasználatában megjelenő nyelvváltozat viszonylag általánosnak, egyetemesnek mondható sajátosságaihoz mérni a szótározandó jelenségeket.

Három fogalmat emelek ki. Más-más módon, de mindhárom meghatározó a Nszt. koncepciójában, és szorosan kapcsolódik témánkhoz is: korpusz, lexikalizálás, lexikai minősítés. Az előző mondatok összefüggésében: az egyik az alap – amelyből válogat a szótár –, a másik a szempont – amelynek alapján válogat –, a harmadik a lexikográfiai ábrázolásnak az az eszköze, amely talán a legdirektebb módon függ össze a nyelvhasználat kérdéskörével.

Korpusz. Az Nszt. korpuszra, szövegbázisra épülő szótár, ahogy történeti jellegüknél fogva a nagyszótárak általában. A korpusz nem más, mint „tényleges nyelvhasználati események” eredményének a gyűjteménye, dokumentációja. A korpuszalapú szótárak – az Nszt. is – ennek a konkrét nyelvi anyagnak az elemzésével készíti el a szavak lexikográfiai leírását, sőt annak minden mozzanatát kötelezően a szövegyűjteményből származó példamondattal illusztrálja. A kérdés persze az, milyen szempontok alapján történik egy korpusz szövegeinek kiválogatása. Hiszen ez is válogatás. Jóllehet az Nszt. szövegyűjteményét még mindig számos aránytalanság jellemzi, és jó néhány praktikus megfontolás korlátozza, egyértelműen kijelenthető: az a törekvésünk, hogy regiszter, műfaj, szövegtípus, használat stb. szempontjából minél változatosabb gyűjtemény álljon össze.

Lexikalizálódás. A szótári ábrázolás alapegysége a címszó által meghatározott szócikk. A címszó azonban sosem egyszerűen szó – értve ezalatt egy szóalakot mint valamely paradigmásor tagját, illetve a szóelőfordulást mint a beszéd, a parole egységét –, hanem szótári szó, lexéma, elvont nyelvi elem (vö. Lengyel Klára 2000a, Lengyel Klára 2000b). A szótár tehát mindig lexémák és lexémaértékű nyelvi elemek, nem pedig aktuális szóelőfordulások tára. Az a szemantikai térkép, amelyet megrajzol, mindig a lexikális és nem az aktuális jelentések ábrája. Nem áll ez ellentmondásban a korpuszalapúsággal? Hiszen a korpuszban csupa aktuális szóelőfordulás található. Meggyőződésem szerint nem. A szótárnak ugyanis nem feladata a hapax legomenonok – témánk szóhasználatával élve: egyszer használatos szavak – feldolgozása. Azt mondtam: a szótár mindig válogat, a lehetséges címszavak közül is válogat, de annak meghatározásához, hogy milyen körben kell ezt a válogatást elvégeznie, szüksége van a lexikalizálódottság szempontjára. Vagyis társadalmilag-közösségileg elfogadott szókészletli elemmé kell válnia valaminek ahhoz, hogy szótári címszóvá lehessen emelni. (Kivéteklént az írói szótárakat kell megemlítenünk, ahol más a válogatás kritériuma). S hogy ez a lexikalizálódás megtörtént-e, abban a szótáríró számára megbízható és objektív alapot sokkal inkább jelenthet az adatokat szolgáltató korpusz, mint a maga nyelvi kompetenciája.

Lexikai minősítés. Optimális esetben a szótári leírás minden eleme az adott szó lexikalizálódott sajátosságainak leírását szolgálja, ugyanakkor a tényleges nyelvhasználat alapján áll. A használat jelölésének legközvetlenebb lexikográfiai eszköze azonban, ahogy már említettem, a lexikai minősítés (más szótárak szóhasználatában, kicsit talán elnagyoltan: stílusminősítés). Az Nszt. lexikai minősítésnek a szótári értelmezésből önálló szövegegységgé kiemelt, a lexikális elemek funkciójának pontos leírásához szükséges, azok szókészletli helyzetére, valamint használatára vonatkozó minősítő-besoroló jellegű kifejezéseket, utalásokat nevezi. A szókészletli helyzet és a használat sajátosságai a következő mozzanatokban ragadhatók meg: gyakoriság, időbeli mozgás, területi elterjedtség, réteg-, illetve csoportnyelvi hovatarozás, élőnyelvi felhasználás, jellemző szövegtípushoz vagy stílusréteghez kötöttség, és ide soroljuk a lexéma szemantikai, morfológiai, fonetikai stb. sajátosságaival összefüggő stílusértéket és hangulati tartalmat. (E két utóbbit mondja az irodalom stílusárnyalatnak.)

A lexikai minősítések különösen is fontosak egy olyan történeti jellegű értelmező szótár számára, mint amilyen az Nszt. Gombocz Zoltán világította meg jelentéstanában (Gombocz [1926] 1997: 163), hogy a jelentéstágulás és -szűkülés, illetve a használati-szociális kör bővülése, szűkülése szorosán összefügg. Így a szótárban a szó időbeli vagy területi elterjedtségére, gyakoriságára, réteg- vagy csoportnyelvi használatára utaló megjegyzések a jelentésváltozások tükrözésének is sajátos eszközei, és rávilágítanak bizonyos jelentésárnyalatbeli különbségekre. Hasonlóan fontosak a stílusértéket, a szóhangulatot kifejező minősítések (*pejor*; *tréf*, *durva* stb.), amelyek ténylegesen a szó jelentésének egy-egy mozzanatát ragadják meg, mintegy kiemelik magából az értelmezésből. Lexikográfiai szempontból az Nszt.-ben tehát a lexikai minősítésnek elsődlegesen a szó jelentésének

ábrázolásában vagy árnyalásában van funkciója. Ehhez azonban még egy szempontot érdemes hozzátenni – ezt már érintettem is: az értelmező szótárnak világossá és egyértelművé kell tennie a kommunikációs folyamat résztvevői számára az adott szóelőfordulás stilisztikai szerepét, stíléma voltát. Hiszen minden olyan eleme a beszédnek, minden olyan szóelőfordulás, amelynek stílusértéke eltér a szótári szó lexikalizálódott stílusértékétől, hangulatától, valamiféle stilisztikai funkcióval bír, ahogy az alkalmi jelentésemozdulások is hasonló hatásúak. És ebben a legfőbb jelzőtábla a lexikai minősítés.

A korpusztól indultunk, hadd térjek vissza a korpuszhoz. Az Nszt. történeti korpuszának tényleges elemzése, egy-egy szó vagy jelentés lexikai minősítése számos nehézséget rejt magában a lexikalizálódott vagy alkalmi jelenségek elkülönítésének problémájától az időbeli változások ábrázolásának buktatóin át a szótári hagyományban makacsul élő rossz minősítések felülbírálatáig. Mégis: ahogy a nehézségek, a segítség is a korpuszból jön. Hiszen nem csupán a jelentésstrukturák kialakításában, az értelmezések meghatározásában vagy a grammatikai elemzésben, hanem a lexikai minősítések dilemmáiban is a korpusz, az adat lehet a legfőbb támasz. Az adat, amely példamondatként egy korpuszalapú szótárban a legegységértelműbb és leginkább olvasóbarát demonstrálása a tényleges nyelvhazsnálatnak.

SZAKIRODALOM

- Gombocz Zoltán 1997 [1926]. Jelentéstan. In: *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 129–94.
- Ittész Nóra 2007. A minősítés kérdése a szótárban. In: Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 95–103.
- Lanstyák István 2003. A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvművelés fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127: 370–88.
- Lengyel Klára 2000a. A nyelvi egységek szinteződése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 26–8.
- Lengyel Klára 2000b. Az aktuális, a lexikai és a grammatikai szófajtság összefüggései. In: Gecsó Tamás (szerk.): *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához 4. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 185–90.
- Országgh László 1954. A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései. *Az MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 117–33.

Ittész Nóra

tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Ittész, Nóra

The relationship between language use and lexical representation in a corpus-based dictionary

The *Comprehensive Dictionary of Hungarian* is what is called a reference dictionary; its normativity can be captured, if at all, in the way its headwords are selected. This paper discusses three issues arising with respect to language use and dictionaries, especially in the case of a descriptive reference

dictionary; three issues that are of utmost importance in the conception of CDH, too: that of corpora and corpus-based dictionaries, that of lexicalization and lexemes, and that of the most direct tool of recording language use in a dictionary: its set of lexical labels.

Keywords: corpus, lexical label, lexicalization, normative dictionary, reference dictionary

Nyelvhasználati minősítések, a *helyes-helytelen* a tanácsadói gyakorlatban

Bevezetés

A téma, a *helyes-helytelen* minősítési kategória kérdésköre a nyelvtudomány számos területéhez kapcsolódik, és több, a nyelvtudományon kívüli tudományterülettel is érintkezik, továbbá szerves része a mindennapi, a nem tudományos, az úgynevezett népi nyelvészeti gondolkodásmódnak és nyelvi attitűdformál(ód)ási gyakorlatnak. E tág témakörnek a mai magyar nyelvhasználattal kapcsolatos értelmezésével foglalkozom, mégpedig tovább szűkítve a témakört: a nyelvi tanácsadás két oldalának szempontjából, a kérdés és a válaszadás felől megközelítve ezeket a minősítési kategóriákat. A nyelvi tanácsadás két oldala ugyanis együttesen jelzi a *helyes-helytelen* problematika kétféle összetevőjét, kettős kiindulópontot: a) egyfelől a nyelvtudomány felőli megközelítést, jelen esetben a válaszoló szakember szemszögét, a tudományos nézőpontot; b) másfelől a nyelvhasználók, a beszélők felőli megközelítést, jelen esetben a kérdezői fél szemszögét, a népi nyelvészeti nézőpontot. A két szempontrendszer, az a) és a b) viszonya, mint látni fogjuk, egymásra épül.

Előadásomban (1) előbb röviden foglalkozom a nyelvi tanácsadással, néhány konkrét kérdés-válasz bemutatása révén szólok kiindulópontomról, a gyakorlatról. (2) A *helyesség-helytelenség* kérdéskörének elméleti vonatkozásából vázolom a témakör kategorizációs kérdéseket érintő általánosabb háttérét, majd érintem a helyesség státusát a mai nyelvtudományban. (3) A továbbiakban a nyelvhasználati minősítésekkel foglalkozom, a minősítési gyakorlat és a nyelvhasználati kézikönyvek alapján, rámutatva az ÉKsz. és a Nagyszótár (Nsz.) újdonságaira. Végül (4) összefoglalom a *helyes-helytelen* minősítés eddig tárgyalt vonatkozásait, és rövid kitekintést adok a szükséges változásokra nézve.

Kiindulópont: a gyakorlat, a nyelvi tanácsadás

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Nyelvművelő és Nyelvi Tanácsadó Kutatócsoportja a nyelvművelés területéhez kapcsolódóan foglalkozik a nyelvi normativitás, a sztenderd (köznyelv, nemzeti nyelv) kérdésköreinek vizsgálatával, és közvetlenül hasznosítva a nyelvtudomány részterületeinek az eredményeit, alkalmazott nyelvészeti tudományterületként gyakorlati nyelvművelői tevékenységköröket lát el.

Ilyen alkalmazott nyelvészeti tevékenység a nyelvi tanácsadás, korábbi néven nyelvi közönségszolgálat, amely a tudatos nyelvhasználók folyamatos igé-